

ՀԱՏՈՐ ԻԷ. ՊՐԱԿ Ա.

1889

ՅԱՆ. ՓԵՏՐ. ՄԱՐՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

ՆԻ ԻՆԻ ԲԱԶՄԱԴԱՐԵԱՆ ՓԱՂՏԵՆԻՔԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԱՅՈՑ գաղութեան անդրանիկ ծնունդն և ամենէն աւելի հոյակապ և գեղեցիկ երկասիրութիւնը, զոր քաղաքարեան հնութեան չեա՝ մեծագոյն դէպք ևս, այսինքն է. Հայաստանի դարձն 'ի քրիստոս' Նէուութիւն'ի ձեռն մեծի Լուսաւորչի՝ նուիրական գործեցին, և Պատմութիւնն Աղաքանգեղեայ, Յիւրաւի, այս բանին ոչ ոք տարակուսած է երբեք. մանաւանդ թէ այս մեծագոյն և փառապանծ յօրինուածութեան համեմատ՝ միշտ մեծ եղած է և տոհմային մատենագրաց համարումը, որում կը ձայնակցին այսօր 'ի մասնաւորի նաև քննասերք սւսումնասէնչ Եւրոպայ, Բայց թէ Ագաթանգեղոս, որուն ընծայած են նախնիք մեր այս գրուածս՝ իցէ ստուգիւ լեալ ժամանակից և ականատես գրիչ այն դիպաց՝ որք կ'աւանդին աստ, եթէ ոչ, — արդեօք նորա աւանդածներն իցեն թովանդակապէս եւրոպ. դարուն վերջին և չորրորդին սկիզբներ կատարուած պատմական և հարազատ իրողութիւնք, եթէ ընդհակառակն կան յայնմ նաև յետագոյն ժամանակաց եկամուտ անհարազատութիւններ, — երկու սիրութիւնն այս գրեցած ստուգիւ հայերէն բարբառով և վասն Հայոց, եթէ այլապէս ամենեւին եղեն իսկզբանէ ելք իրացն. Արդ այս բաներուս վրայ տարակոյսներ յայանելու և ուշի ուշով քննելու ոչ միայն լիութիւն և պարագիծ անգամ ունին յանձին ժամանակի քննադատութեանն՝ ևս առաւել ազգային մատենագրութեան պարագիծ քննաւերք, որովհետև ոչ միայն քրիստոնէայ Հայաստանի եկեղեցական պատմութեան և վարդապետութեան, այլ նոյն իսկ հեթանոսիկ Հայաստանի

գիշ և գիշանուէր աւանդութեանց հիմն այն է: Ի՞նչպէս կարէ որ այն աւանդութեանց վրայ վստահիլ և իբր ի վերայ հիման հետզհետէ նորանոր շէնքեր ևս շինել՝ հայկական գաղութեան հրաշխիւրաբ վեր բարձրացնելու աղագուս, առանց լաւ գիտ նալու թէ որքան հաստատութիւն ունի այդ հիմը: Հայկեանս գրո՞ւի նորախոյժ և ուսումնաստեղ սերունդն ի՞նչպէս պիտի կարենայ յապէշնեւ անտի իւր մտաց ծաւաւն, եթէ ապահով չլինի թէ արդեօք այդ երկասիրութեան մեզ աւանդածնէրն յակահալիթ և անխառն յաղբերաց յառաջ գան, եթէ ՚ի խարդախելոց: Ահաւասիկ առաջին պատճառ կամ շարժառիթ իմացն նազատութեանս: Երկրորդ պատճառն եղած է սոհմային և օտարազգի մատենագրաց այլ և այլ ժամանակաց մէջ իրարմէ տարբեր կամ մանաւանդ թէ գլխովին իրարու հակառակ կարծեօք և ենթագրութեամբ զմիտ բազմաց շփոթելն. այնու, զի հինք յաճախ իրենց ժամանակին և նպատակին յարմար դիւրահաշուանութեամբ՝ քան թէ նորոգ իմն և աշխուրջ քննութեամբ՝ իբրև արգէն իսկ ապացուցուած ընդունեցան զսմենայն, նոյն իսկ զոչ արժանիս հարաւարտութեան. իսկ նորք՝ ընդհակառակն, քան չափն կարի անաշուառութեան և յանդուգն գաւառի բոլորովին հակառակ որքանքներն և վճիռներն արտաբերեցին, որոց միասն և աւերմունքն աւելի եղած քան կարծեցեալ նորագութիւնները:

Բարոնիոս, Պապերբոգ և ՚ի մասնաւորի Ստիւարինգ¹ եղան, որք զառաջինն տարակուսեցան Աքաթանգեղոսի և նորա պատմութեան հարազատութեան վրայ: Վերջինք՝ Մետափրաստեսի ձեռքով մեղի թողած Աքաթանգեղեայ յոյն օրինակը² լատիներէն հրատարակութեամբ ծանոյց ուսումնասիրաց, և անաշուառութեամբ կոչելով շայն ՚ի գառ՝ իւր ընտիր ծանօթութիւններովն և սուր գիտողութեամբք մեծ արգելնք ունեցաւ, այնպէս որ կարելի է սակ թէ Աքաթանգեղոսի գրոց քննութեան առաջին քայլը նա ըրաւ:

Յետ նորա եղաւ արգի հայ պատմաբանից հայրն Հ. Միքայէլ Չամչեան³, որ իւր ընդարձակած առաւ հմտութեամբը. ջանաց ոչ միայն Աքաթանգեղոսի վաւերականութիւնն հաստատել անոր յաջորդող սոհմային պատմագրաց վկայութիւններով, այլ նոյն իսկ իւր ժամանակի հօրիզոնէն վեր հեռատեսութեամբ լուծել իւր Նախորդին անլուծանելի կարծուած գծաւարութիւնքը. բայց, յամենայնի պաշտպանողական գրութիւնն ՚ի վար արկանելով, այնպէս որ նորա հայրենասիրութիւնն և ազգային ինքնապարծաւթիւնն աւելի գեր խաղացեր են անդ, քան թէ ժամանակիս անաշուառ քննութիւնն և լոկ ճշմարտասիրութիւնն: Այս վերջին պարագայս եթէ ազգային մատենագրաց համաշխարհի ախա համարիցի որ և եթէ առանձին ճարտարութիւն իմն բազմահմուտ Մխիթարեանին ՚ի զգեանեւ զսխալեան իւր, պէտք է ըսել թէ այնքան զորեղ է և համոզեցուցիչ, որ եթէ Գիսուսեան անպարտելի գիտականը սորա գրութիւնն իւր գիմացն ունենալու բաղգին հանգիպած լինէր յառաջագոյն, գուցէ թէ այնուհետև ոչ արարակուսէր Աքաթանգեղեայ պատմութեան հարազատութեան վրայ, և կամ կարի չափաւորէր իւր տարակուսանաց թիւն. որովհետև Ստիւարինգ ինքնին որոշակի կը խոստովանի, թէ արտաքին մատենագրաց համաձայնութիւնը

1. Bolland. Acta Sanctorum. Septemb. 30. Tom. VIII. 320 et seq. Acta Sancti Gregor. auctore Agathangelo; ex Bibliotheca Medicea Florent. S. Laurentii, interprete Ioanne Stilling.

2. Πρόλογος Ἀγαθαγγέλου ἐν οἷς καὶ τὸ μαρτύριον ἀγίου Γρηγορίου.

3. Պատմ. Հայոց Կ. Ս. էջ 688:

բաւական ապացոյց են նորա հարազատութեան, եթէ ժամանակաւ մերձաւոր եղած լինէին, բայց գծադգաբար դարական խտրոցը նոցա հետ՝ զիս ևս կը թուի հեռացնել անոն, իսկ Չամբեան այդ մեծ խտրոցն իսկ շտանցեր է հարթել, գրեթէ Աթաթանգեղեայ ժամանակակից և կամ ժամանակաւ մերձաւոր հայ մտանկաբարց խուժը մի 'ի վիպաւթիւն կոչելով՝ Սակայն այսու հանգերձ, պէտք է տեսնել թէ տոհմային մասնազատութեան այդ ճիւղ զինարանն իսկ՝ արգի քննութեանն առջև իբրև ժանդազար զէնքեր կը ներկայացնէ Չամբեան, որոնք չպաշտպանելէն զատ՝ կարող են փաստաբեր ևս լինել գործածողաց, որովհետև նոցա հարազատութիւնը յառաջագոյն չէ ապացուցած, Բաց աստի, նա իւր ժամանակի սահող և սայթաքող հոռուքներէն մղուելով շատ և շատ էական խնդիրներ (յորոց մին է Աթաթանգեղոսի րնագրի և Թարգմանութեանց խնդիրն) հարեանցի նկատած է, կամ լաւ ևս, գլխավին առանց նկատողութեան թողած, որոնք ցայսօր եղան ոմանց քոր գայթակղութեան և այլոց իբրև նեցուկ ապահինութեան:

Յամին 1843 Միթմարեան Հարց ձեռքով և Թոմասեոյ խաւացւոյն արագբուութեամբ եղած Աթաթանգեղոսի իտալերէն հրատարակութեան յառաջաբանին հեղինակը, թէպէտև մի քանի օգտակար տեղեկութիւններ կը թուի յաւելուլ Չամբեանի պաշտպանած գտնին 'ի նպաստ, բայց դրոց քնադրի և Թարգմանութեան խնդրոց մասին՝ անկէ աւելի քայլ մի առած չէ, այլ պարզապէս նորա ընտրած գաղտնի վրայ կէնալով՝ միայն որոշակի իւր գրողը ցուցուցեր է, անելով թէ հայերէն գրուած է այն: Ենթադրութիւն մի՛ որ չկարէ գոհացնել զոք. առութիւն լոկ՝ առանց ապացուցութեան:

Չամբեանի կրօնական վիճանական Միթմարեանց նշանաւոր Հարց մին, այսինքն է հանրածանօթ Հ. Յ. Գաթրճեանի՝ իւր աշխուշ և ճշգրտ մտք ունեւոր՝ ի միում՝ ձեռնի քննասիրութեան կարկինն, իսկ 'ի միւսումն՝ արգէն իսկ Չամբեանէն ձգուած տոհմային և օտարազգի պատմագրաց միութեան լարը պատշաճեցնելով Աթաթանգեղեայ բազմակողմեան յորինուածութեան և նոյն գլխաւոր գիտաց, քաջ չափեց զանոնք և պահպանել ուզեց ոչ միայն օտար յարձակմանց դէմ, այլ յետագայից իսկ լուսաւորութեամբ պատրաստեց, քայլ մի ևս յառաջելու Աթաթանգեղոսի պատմութեան խորհրդաւոր միութեան և լարիւրինութեան մէջ. սակայն նորա բնագրի և Թարգմանութեան խնդիրներն, մոնտանգ Գրիգորի կարծեցեալ վարդապետութեան հարազատութեան կամ անհարազատութեան քող՝ և ոչ իսկ Ժայռի մասին ուզեց պարզել, այլ նոյն իմաստից և խորհրդոց համառօտ տեսութեամբը գոհ եղաւ. միայն գուցէ ոչ այնքան իւր ժամանակի պահանջմանց հետեւելով, որքան իւր մասնորական հորիզոնին վերայ ապագայ քննադատութեան նորանշոյլ աստղը գեւ պայծառ Ժողով չլինելու պատճառաւ, և կամ մոնտանգ իւր առաջարկեալ գրութեանն օտար վարկանելով զայնս:

Զիկ ապա յապարհէ կ'եւա Վ. Լանգլուս, Գաղղիացի հայագետիս համար կարելի է ըսել թէ ստուգիւ մի նոր քայլ առաւ, երբ իւր հրատարակութեան նախալուսով մէջ ուղղակի շօշափել ուզեց Աթաթանգեղեայ հարազատութեան կամ անհարազատութեան, քնադրի և Թարգմանութեան նշանաւոր խնդիրներն, յորմէ կը կախուի, ըստ իս. Գորգեան հանգուցէն աւելի Աթաթանգեղեայ դրոց բազմակնձինն:

1. Տիեղ. Պատմ. հռ. Բ. էջ 476, ապ. 'ի վիճեան, 1832:

2. Agathange, Hist. du règne de Tiridate et de la prédication de S. Grég. Illuminateur, avec soppression des passages purement religieux, sur le texte arménien, accompagnée de la version grecque; Paris 1867.

հանդույժ լուծուածը: Նորա կարծեօք ոչ այժմուս յունարէնն և ոչ հայերէնը կարեն լինել բնագիրս — հայերէնը՝ ոչ թէ Գ. Գարու գիւտական պատմութիւն է, այլ Ե Գարուն Սրբոց վարուց խմբագրութիւն մի:

Գաղղիացի գիտնականին կարծիքը մասամբ մի ելծէ ստոյգ ևս համարինք. սակայն և այնպէս պէտք է ասել, ըստ առածին, « Միթէ բանիւ ինչ պատերազմն վճարիցի՞ », ուր ոչ մի ապացոյց մէջ բերուած չէ, այլ որոտընդոստ պատգամք բանից՝ գաղղիական թափով տրծածելու:

Յամին 1877 ելու Գերմանիոյ հռչականուն քննադատն Ա. Գուտշմիդ. որ թէ և իւր առանձին երկարութեամբ մէջ Լանգլուս այի առաջին կարծեաց հակառակ Միխիթաբեան Հորց հինաւուրց կտրծիքն ընդունեց, այսինքն թէ. Ագաթանդեղոսի գիրքն 'ի սկզբուն անգ հայերէն գրուած էր. սակայն Գաղղիացւոյն լոկ բանիւ արուայայաած երկրորդ կարծիքը՝ Գերմանացին անսովոր կորովով մասց և մեծ հմտութեամբ քաջ բարգաւաճից և ջանաց ուղացուցտեղ, իրարմէ տարբեր եկեղեցական և աշխարհական տղերքներ յայտնելով Ագաթանդեղոսի գրոց մէջ: Գուտշմիդ թէ այս աղբեւոյս յայտնութեամբ և թէ կորեան հետնմանարտն հատուածոց ուշիմ բաղդատուութեան մէջ՝ մեծ արգիւնք ունեցաւ. սակայն պէտք է ասել, թէ նոյն տեսողական յար. ձագման և անձնական երթագրութեանցը շատ պատմական ճշմարտութիւններ և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նուիրական աւանդութիւնք ևս առաթուր եղան. որոց մասին ելծէ մեքը ևս ուղէիք լսել, տոհմային պատմութիւնը պիտի բողբջեր ընդդէմ նորա: Նիւթս չի ներեր, և Ես իսկ չեմ ուղեր ի ներածութեան ասա՝ նորա քննադատութեան բովանդակութիւն ընել. բայց յընթաց երկատիրութեան և ըստ պահանջելոյ հարկին՝ մէջ պիտի բերեմ նորա առանձին տեսութիւններն. որպէս զի մէկ կողմէն իրք 'ի հիմանց քննուած լինին, և միւս կողմէն այլ ընթերցողաց գաղափար մի առած լինիմ՝ նորա գրութեան և կարծեաց մասին:

Հ. Գարեգին Վ. Զարբանաւեան՝ իւր Հայկական Ռին Դպրոցներն ² մէջ, 181-213 յիջն ընդարձակարար և մեծ հմտութեամբ խօսած է Ագաթանդեղոսի վրայ, համառօտելով նոյնպէս ներկոյ քննադատութեան յարուցած կարեւոր հարցերն և տուած վճիռները. բայց նոցա լուծուած և իւր առանձին պատասխանին վերոյիշեալ Գարու. թեան նախկին տպագրութեան և իւր ուխտակից նախորդաց հնաւագ կարծեաց համաձայն ուղած է տալ, զորս արգի քննասէրք՝ թերեւ աւագ աջգ զննած են զոյգ ընդ արժանաւոր յարգանաց: Արգեօք մեծապատիւ հեղինակին սոյն այս գրութեան նպատակը թէ իւր պահպանողական զգուշաւորութիւնն ստիպի իւր յառաջը գոյն յայտնած կարծիքը պաշտպանելու՝ յետ նորանոր յայտնութեանց Գուտշմիդի, այս՝ նմա միայնոյ է անկ. իսկ մեք զայս միայն պէտք է գիտենք, թէ բարձրագոյն ուսանողաց համար գրեց նա իւր գիրքն, որոնց պահանջածին համեմատ լուսագոյն փաստեր մէջ բերած է. որոնք կը ջուշենն քաջիկ թէ այժմեան յունարէնը՝ հայերենէ թարգմանուած է, և նորա կարծիքով որովհետեւ Հայոց համար գրեց Ագաթանդեղոսի իւր գիրքը, ուստի պէտք է որ հայերէն գրուած լինի: Այսպիսի ձեռնարկութեան պատասխանն արգէն 'ի վաղուց տուած են նոյնպէս Հայոց համար՝ բայց յունարէն և ասորերէն լեզուով գրուած այլ և այլ յիշատակարաններ:

1. Agathangelos von Alfred Gutschmid, Leipzig 1877.

3. Երկրորդ տպագրութիւն յաւելումներով և փոփոխութեամբ, Վենետիկ Միխիթաբեան տպարան, 1886:

Յիշեալ եւք դարձեալ Կարապետ Թովմայեանի փոքրիկ բայց գովելի երկասիրութիւնը¹ . յորում ինչպէս վերնագրէն իսկ կը տեսնուի, հեղինակը Ագաթանգեղեայ պատմական մասերէն տուելի՝ վարդապետականին քննութեամբը պարապեր է։ Սակայն նախընթաց գլխաց մէջ՝ ըրած է լուսաւորեալ արամիա գիտողութիւններն առ Ագաթանգեղեայ գրոց բնագրին և աղբիւրաց մասին, յաճախ ընթանալով զինի շատ զայն Գոռաշմիգի, և ուրիշ ուրիշ սեփական կարծիս արտայայտելով. սակայն կամ ընդարձակ քննութեան միջոցներ և ժամանակ չունենալով, և կամ անձեռնհասութեան ազգաւ՝ պարտուպատաճ՝ փաստերով զանոնք ապացուցած չէ։

Մանով է ինչ նաև յամեն 1886 ըլստ տեսած Փիլիքս Նէւի երկասիրութիւնը², որ հայկական Մատենագրութեան բովանդակութեամբը միշտնաւոր գործ է. սակայն Ագաթանգեղոսի և նորա պատմութեան մասին ամենին նոր բան մի չի ընծայեր. այլ առհասարակ գրադէտ դասուն մէջ լըջող և հասարակայնի կարծեաց արձագանքներ և եթ կուտայ մեզ, բայց ի մասնաւորի Արարեանաշէնի Գրաթութեան պատմութեամբը բարգաւաճեալ։

Մինչև ցարդ մէջ բերուած գրութիւններէն գտնելով կը տեսնենք որ Ագաթանգեղոսի գրոց մասին եղած քննադատք երկու տարբեր կուսակցութեանց բաժնուած են. օտարք, Լանգլուայի և Գոռաշմիգի հետ յարձակողական մի նոր գեր խաղաղով, իսկ առհասարակ և առհասարակ լեզուին ծանօթ եւրոպացիք ոմանք՝ Միխիլաբեան Զարց իսկ պահպանողական գրութեամբ յառաջելով կը կոծին և մրցին, ունեւելով ի միջի զոսկեխիտոր զոսկեգրել երկն Ագաթանգեղեայ գրոց։ Վերջիններս՝ իւրեանց հայրենի հետաւոր յիշատակարանաց վրայ յարեալ և պանծացեալ՝ վարկապարզ յոմանց գուցէ թէ հետմեջ իսկ կոչեցան. սակայն առաջնոց քմայաւոր աւերմունքը չի գործել զատ, ինչպէս փորձն ինքնին ցուցուց, ժամանակին առկայութեամբը մեծամեծ ծառայութիւններ ևս մատուցին մինչև ցայսօր առհասարակ մատենագրութեան և պիտի չգաղարին մատուցանել. վասն զի ժամանակեան նորութեանց և հնութեան ճարտար գործիչներ լինելով մէկ նշխար մի կամ նշմար չեն ուզեր վերցնել կամ փոփոխել, առանց նոցա տեղ փոխանակելի առանձն պատրաստ նիւթեր ունենալու։ Արդ յետ գերմանացի քննադատին անցին տասն տմբ. այժմ հոսած է, ըստ իս, ժամանակն և վաճառական վայրկեանը. հրաւիրանաց զանգակը կը կոչէ ի գործ. հարկ է որ այս երկու կուսակցութիւններս իրարու միտք լաւ հասկնան և ոտն առ ոտն մտենալով միմեանց մեք կարկառեն, նոր խորհուրդ մի երկնելու և նորակերտ շինուած մի կառուցանելու։ Ագաթանգեղոսեան գրոց աւանդութիւններէն և կամ զանոնք իւրեանց սկզբնական կացութեանը վերածելու համար, զոր եթէ երանգք դարուց և ժամանակաց աղքատութիւնը կերպարանափոխեցին երեքք։

Արդ այն ժամանակն ի վեր երբ զառաջին կարգացի ևս Գոռաշմիգի քննադատութիւնն Ագաթանգեղոսի մասին, կը խուսովանիմ թէ մեծ զայրութիւն միտա լեցուեցաւ, մասնելով որ օտարազգի մի կը յանդգնի մեռնելէն լինել յասպարեզ անգր հայկեանս դրականութեան, և աղօտացնել մեր ամենին աւելի պանծալի և պարծելի հեղինակին և նոյն հեղինակութեան արժանիքը։ Սակայն գիտնալով քաջ թէ հայրենասիրական զգացմանց ջերմանքով հոգին է որ կը բորբոքէ յիս այդ բացը և կուղէ շնացնել իմ մտաց աչքերը՝ չի նկատել այն նորակերտ աշխարհը, զոր լուսաւոր յայտնութիւնը ժամանակին ինչ անկեր և կը պարզէին, և թէ այդ քննադատք

1. Agathange et la doctrine de l'Eglise Arménienne en V. Siècle, Lausanne, 1879.
2. Agathangelos und die Akten Gregors von Armenien, Göttingen, 1887.

չէր ազէտ ոմն և կամ տնձառակ Հայոց պատմութեան, Թոյլ տուի ժամանակ մի որ այդ բոցը հանդարտի. և յետ ժամանակաց վերադառն ընթերցայ զայն տմե. նայն աշխրջութեամբ և առանց նախապաշարմանց, Այս երկրորդ ընթերցումը ոչ միայն նոր գազափորները ծնու իմ մտայս մեջ, այլ նաև բուռն զգուծիւն մի ձեռք զարնելու այս գործիս: Ան այս յորդորեցին զիս և արտաբուսա գեղեցիկ ակնկալ. լուծիւնք երկից կամ չորից նպաստից. այսինքն է, նախ մեր վիճենական եզրորդ Ա. գաթանդեղեղայ պատմութեան ամենէն հնագոյն և կրկնագիր ձեռագրին, զոր ոչ որ մինչև յայսօր բաղդատելու բաղքն ունեցու: Սակայն այս ակնկալութիւնս ի գրեւ ել. զի մինչև ցայժմ ոչ այդ յագարակի ծածկեալ գանձն և կնքեալ մատանը լոյս տեսու, և ոչ ես անտի օգտուելու բաղքին արժանացայ: Բ. Կ. Պօլսոյ Յունաց Սելուզոսի ատենապետ և հնագէտ Պապագոպուլուս Կերամեսի նոր գիւտն, զոր զոտալ ընին ծանոյց ինձ Բիզլայի Պրոֆ. Եմիլիոս Տէզա, 1886 գեկտեմբերին առ իս ուղղեալ թղթով մի, թէ վերոյիշեալ յոյն գիտնականը Մակեդոնիոյ Կոստինիցա մենաստանի գրատան մէջ Ժ. դարուս գրուած յունարէն ձեռագրէր փոյններու մէջէն գուրս բերեր է, յորս կը գտնուին յունարէն Ագաթանդեղոսի բաղմամբիւ հասուած. ներս: Անձամբ տեղեկացոյ զսառգութիւն եղելութեանս և խնդրեց ի նմանէ այդ հասուածոց ընդարնակութիւնը, բայց նա պաշտօնով յԹրուսաղէմ հաստատուած լինելով չկարաց իմ խնդրքը կատարել. բայց ցանկացեալ և պէտք եղած տեղեկութիւններն առնածինն նամակաւ հաղորդեց ինձ, որով գէթ իրին ճիշդ եղելութիւնը կարգէր իմանալ. ճարտհատեալ յանձնարարական թուղթ մի ուղղեցի առ միանշ ձուռն վերոյիշեալ մենաստանին՝ պէսպէս խոստումներով սակայն յետ երկուց ամօց, չգիտեմ այդ մենաստանին աշխարհքիս երեսէն ընդունին՝ թէ թղթատաւ. բաց բարեկարգութեան շնորհին, այդ թուղթն առ իս վերագարձաւ: Այսպէս ուրեմն այս նպատակս ևս զրկուեցայ. բայց առանց կասելու շարունակեցի արգէն ի վաղուց սկսեալ իմ գործը, ունելով ի ձեռին բաց ի վնեռական Ագաթանդեղեղայ կրկին հրատարակութիւններէն, նաև Կ. Պօլսոյ հին ապագրութիւնն ևս՝ հանգերձ քառութիւն օրինակաց բաղդատութեանց յաւելուածներով, զոր կը կոչեմ Ա. Բ. Գ. Դ. և Եմ. Տէզլայի մի փոքրիկ հրատարակութիւնն. որ է արգէնք ճարտար և արթ. նաթա բաղդատութեան փլորենտեան յոյն օրինակին՝ ընդ ապագրութեան Լան. գլուտի: Բաց աստի, ոչ ինչ նուաջ նպաստամատոյց եղև ինձ նաև Բարբերինեան մատենոգարանի ձեռագրէն օրինակուած լատինարէն Ագաթանդեղոսն, որ ի քալ զաքն յաւիտենական. և է — Ը դար գրուած կրկնագիր (palimpseste) յունա, բէն ձեռագրի մի հաստուածները, զորս վերջերս գտնելով Վատիկանի գրատան մէջ Հ. Կոցցա Լուսցի և աղնուութեամբ շնորհեց ինձ, առ օր կը մատուցանեմ իմ երախ. առաքար շնորահակալութիւնս:

Հուսկ ուրեմն և ի վեր քան զակնկալութիւն իմ, հհաս ի ձեռս իմ Գերմանիոյ, մա. նաւանք թէ Եւրասիոյ հանրածանօթ և մեծ բանասիրին Պ. Իրլադարգի գեալն ինչ լոյս տեսած և բաղմամատակ և բաղմագանձ հրատարակութիւնն՝, որ աւելի քան զամենայն նպաստամատոյց ինձ եղև, և պէտք է որ ամէն ուսումնասիրի՝ բայց՝ ի մասնաւորի մերայնոց խորին ուշագրութեան առարկայ լինի: Մեծ գիտնականը վերջին այդ հրատարակութեամբ երկու ամիսամեծ ծոռայութիւններ մատուցած է մեզ Հայոցս: Ա. վերստին ի լոյս ընծայելով զյունարէն Ագաթանդեղոս, բայց ոչ որպէս զնախոր.

գրեալ իւր. այլ իւր լէզու բանական, աստուածաբանական և պատմական ընդարձակ հմտութեամբը քաջ ուսումնասիրած է վերստին Փլուրենտեան ձեռագիրն, մանրակրթ. կիտ զննութեամբ ուղղադարձ և նախընթաց հրատարակութեանց սխալ ընթերց. մունչը, նշանակելով ի ստորև նոցա տարբերութիւններն, յորս ոչ ինչ ընդհատ կը տեսնուին Պրօֆ. Տէգլայի նախնաբար և յետոյ ուրիշն այն ձեռագրին վրայ ըրած սրամիտ և ուղիղ գիտողութիւններն, զորս անաղարտ պահած է Գիւրմանացին. միով բանիւ նա լրացուցեր է Լանգուայի հրատարակութեան պակասաւոր միջոցներն, այնպէս որ կարելի է ասել, թէ մասամբ մի կատարուած է այժմ իտալացի վերոյիշեալ բանասիրին և հայագիտի ցանկութիւնը, որ իւր փոքրիկ գրութեան մէջ կը փափաքէր հայերէն Ագաթանգեղոսին առընթեր տպուած տեսնելէ նորա համապատասխան ինչ յոռնարէն օրինակն: Պարագ կը համարիմ յիշել աստ մեծագրին գերմանացւոյն 'ի վերջկոյս իւր երկասիրութեան յաւելեալ յատուկ անուանը լուսաբանութիւն և Ագաթանգեղայ 'ի Ս. Գրոց 'ի կիր առեալ տեղեաց խնամոտ թուակարգութիւն. քէ, յորս հաւատարապէս կը փայլին հինաւորաց ծերունւոյն՝ անխնայելի կորուսիւ և զարմանալի համբերութիւնն: Բ. 'ի լոյս ածեր է զՊատմութիւն գործոց Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին Վատիկանեան մատենադարանի երէք ձեռագրերէն, զորս մինչև ցայն. վայր ոչ գը կարող եղած է ճանաչել, ըստ վկայութեան հեղինակին, և այս իսկ խորին կերպով իմ ուշադրութիւնս գրաւեց, թէպէտև արգէն ի վերջկոյս ժամանեալ էի գործոյս: Այլուր առիթ պիտի ունենամ ոչնչ գործի վրայ խօսել. իսկ այժմ թէ երևելի գիտնականն թէ ես ուժգին կը յանձնեմ ազգայնոց գէթ գրագէտ դասուն, ստանալ և ընթեռնող երախտապարտ սրտիւ այգ օգտաշատ հրատարակութիւնն, մանաւանդ թէ ցանկալի էր նորա հայերէն ճիշդ թարգմանութիւնն ևս՝ տեսնել 'ի լոյս ընծայեալ յագգիս:

Յընթաց գործոյս, մանաւանդ ի դժուարակնձիռն ըստ ումն կարեւոր խնդրոց թէպէտև ի խորհուրդ կոչած եմ ստեղծ զԹուաշմիգ, բայց նորա կարծիքը լաւ իմանալու համար և ոչ թէ ունելոյ ինձ առաջնորդ, որովհետև ի բազում իրս և գէպս տարբեր են իմ տեսութիւնքս և սեփական կարծիք: Յառաջ քան զնշանակի գործոյս՝ իմ առաջին ջանքն եղաւ ուշի ուշով քննել գերմանացի քննագտարն թիւր հետեւութեանց խարխուլ սկզբունքներն: Նորա գրութեան և քննադատութեան փորձաքարն է Ագաթանգեղոս և ագաթանգեղոսեան գրութեան մէջ պարունակուած ներքին հաւատքի. այնպէս վի կարելի է ասել, ըստ խոստովանութեան նորա, թէ Ագաթանգեղոսով զԱգաթանգեղոս ուղեր է դառնել: Իսկ ես ի մեծ զգուշութիւն ինձ և ի հաստատութիւն գործոյս՝ իմ քննասիրութեանցս ասպարէզն ընդարձակեցի նաև Գ. Ե և յաջորդ գարուց տոհմային և օտարազգի մատենագրաց վրայ, որոնք սերտ յարաբերութիւն ունին ընդ Ագաթանգեղայ և նորա աւանդութեանց հետ. բայց նախ քան զածելն զնոսա յապացուցութիւն աւանդելոցն յԱգաթանգեղոսէ, նոցա հարաւատութիւնը շանացած եմ ապացուցանել: Այս սաժանելի գործողութիւնը՝ սիրայածար փափաքանօք կատարեցի, ոչ միայն տպագիր հրատարակութեանց այլ մանաւանդ անտիպ ձեռագրաց վրայ, որոնց իրարմէ ունեցած զանազանութիւններն իսկ մեծ մտատանջութիւն կը պատճառեն քննասիրին, զոյգ ընդ ուրախութեան, Զանազոր եմ աչքէ անցնել գէթ վանացոյ ձեռագրատան բոլոր ճառարներն, իսկ կեփորիկներն, Յայսմաւորքն և Տոնապատմաններն, յառաջագոյն խելամուտ լինելով ձեռնարկած նիւթոյս ծանրութեանն, որուն համար նոյնքան ձեռագիրք ևս հարկաւոր են, նորք և առժամայն յայտնեալք 'ի մատենադարանս ազգիս և առանձնա-

կանաց ոմանց. և ես մեծայայտ մեծափափաք կը սպասեմ՝ նոցա՝ ցժամ առանձին հրա-
աարակութեան գործոյս, որ յետ ոչ բազմաց պիտի սկսի. մանաւանդ թէ գործս լի-
նելով՝ գլխովին աղքատութիւն, աղքայնոց կողմանէ և ո գրաւոր ձեռնտուութիւնք և նը
պատեք յուսամ թէ չեն զլացուիր՝ զայս յաջող կերպով աւարտելու և այլոց սկիզբն
առնելու համար:

Առաջիկայ գործոյս մէջ՝ պարունակեալ և ընդարձակօրէն բարգաւաճեալ և լուծուած
առանձին գէպս և գծուարարինձիռն խնդիրներն զլեակարգութեանց բովանդակու-
թեանը մէջ պիտի տեսնեն ընթերցողք. իսկ ընդհանուրքն, որոնց վրայ իբրեւ յաշ-
աանցքի պիտի հոլովի և յառաջէ քննադատութիւնս՝ են, Ա. Ագաթանգեղոսի իրա-
կան գոյութեան կամ ոչ գոյութեան խնդիրն, այսինքն է, Ագաթանգեղոսի անուն
իցէ՛ լեալ պատմական և Ժամանակակից գրիչ Տրդատայ և Գրիգորի պատմութեան,
եթէ ընդհակառակն իմանալի է: Բ. Ագաթանգեղեայ պատմութիւնն ամբողջապէս
իցէ՛ արդեօք գործ քարտուղարին Տրդատայ գրեալ ՚ի սկզբն Գ. դարու, թէ ընդհա-
կառակն յայլ և այլ հեղինակութեանց և գործոց կազմակերպուած խմբագրութիւն
մի: Գ. Ստուգիւ հայերէն լեզուով գրեցաւ այդ երկասիրութիւնդ, ինչպէս կարծեն
Գուտշիք և այլք ոմանք, թէ ընդհակառակն յունարէն: Դ. Այժմեան յունարէն
Ագաթանգեղոսն իցէ՛ արդեօք բնագիր հայերէնի, թէ ընդհակառակն սորա վրայէն
յետոյ ուրեմն եղած թարգմանութիւն: Ե. Լուսաւորչայ կարծեցեալ ընդարձակ
վարդապետութիւնը՝ ստուգիւ հարազատ իցէ, թէ գործ յեանագունի ուրումն
Ժամանակաւ:

Ամենուն քաջամեծօք է այժմ, թէ Ագաթանգեղեայ գիրքն յերից մասանց կը
բաղկանայ, այսինքն է, առաջինը կը պարունակէ Տրդատայ, Գրիգորի և սրբոց
Հռիփսիմեանց նահապետութեան պատմութիւնը. երկրորդը՝ Լուսաւորչայ կարծե-
ցեալ վարդապետութիւնն. հսկայ երրորդը՝ Հայաստանի գործի պատմութիւնը,
Թոգ ներքին ինձ առ այժմ Հայոց լուսաւորութեան հօր հետ՝ նորա ջերմ սրբիքը
ժոխտագրելու այդ միջին կամ երկրորդ մասն՝ ի վերջ կոյս երրորդին, խոստանալով
որ գարձեալ կարելի է զետեղել իւր տեղ. նորա հեղինակութեան հետ ի միասին՝ բաւ-
գաւաճող և օրհնեալ ձեռքն և բերանն ևս մասնանիշ ընել և անդ ներմուծուելու
բուն պատճառն:

Հ. ԲԱՐՏՈՂ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Խ ՐԱՏՔ Խ Ի ԿԱՐԻ

Որդեակ, թէ բարձր է չեմ տան քո երկայն սրպէս կանգունն եօթն, յորժամ
մասնիցես՝ խոնարհեցն զգլուխն քո:

Որդեակ, մի առնուլ մեծ կշռով և առ փոքրով, և ասես թէ շահեցայ. զի սչ տայ
Աստուած, այլ բարկասցի և գու սովամահ կորնչիս:

Որդեակ, թէ ընկերն քո հիւանդանայ՝ մի ասեր թէ քիչ տանիմ նմա, այլ Երթ
ոտիւքդ և տես աջօք. այն լաւ է նմա քան զհաղարս ոսկւոյ և արծաթոյ: